

Oryginalna praca badawcza

JAKUB POTULSKI
UNIwersytet Gdański

MICHAŁ SPERAŃSKI I NIKOŁAJ KARAMZIN – DWIE WIZJE ROZWOJU PAŃSTWOWOŚCI ROSYJSKIEJ ZA RZĄDÓW ALEKSANDRA I

Słowa kluczowe: *Nikołaj Karamzin, Michail Sperański, rewolucja francuska, Aleksander I, rosyjski system polityczny*

Key words: *Nikolay Karamzin, Mikhail Speransky, French Revolution, Alexander I, Russian absolutism, political system of Russia*

*Teraźniejszość jest następstwem przeszłości.
Aby sądzić o pierwszej, wspomnieć trzeba tę drugą,
obie dopełniają się i we wzajemnym związku
jaśniej przedstawiają się myślom.*

N. Karamzin, *O starej i nowej Rosji*

Wstęp

Jednym z często powracających zagadnień w naukowej refleksji dotyczącej Rosji jest pytanie o naturę rosyjskiego systemu politycznego. Kraj ten osiągnął bowiem w procesie rozwoju dziejowego odrębność cywilizacyjną m.in. dzięki zmitologizowanemu pojmowaniu roli mocarstwowości, a także specyficznemu modelowi sprawowania władzy. Przyznanie władcom szczególnego charyzmatu i uznanie, że nie mogą być oni ograniczani w swoich prerogatywach, przyczyniło się do długotrwałego funkcjonowania w Rosji systemu politycznego charakteryzującego się koncentracją władzy, arbitralnością podejmowanych decyzji oraz brakiem kontroli społecznej i partycypacji obywateli w życiu publicznym, a do tradycji politycznej tego państwa

należało istnienie centralnego ośrodka decyzyjnego, skupiającego uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej¹.

Kształtowanie się systemów politycznych jest procesem o charakterze kumulatywnym. Ich pierwotnymi sprawcami są działający ludzie, ograniczeni przez istniejące struktury (reguły, zasoby i systemy instytucjonalne). W historycznym rozwoju rosyjskich instytucji politycznych widać pewne stałe i powtarzające się (utrwalające się) elementy i wzorce działania. Poszukując odpowiedzi na pytanie dotyczące specyficznych cech organizacji rosyjskiego państwa, konieczna jest analiza historyczna, która pozwoli na ustalenie źródeł cech charakterystycznych dla jego modelu politycznego, a także refleksja nad rolą historycznych zaszczości, głównie wzorców i modeli w zakresie ram instytucjonalnych. Tylko dzięki takiej postawie można odtworzyć proces kształtowania się kluczowych elementów rosyjskiego systemu politycznego. Łączenie perspektyw badawczych, a zwłaszcza refleksji historycznej, politologicznej i socjologicznej, pozwala na uzyskanie całościowego wyjaśnienia badanych procesów. Systemy polityczne nie rozwijają się w próżni. Ich charakter jest złożoną mieszanką instytucjonalnych wzorców działania, historycznych tradycji, ale także odbiciem swego „ducha czasów” oraz reakcją na aktualne wyzwania i presję zewnętrzną.

Hipoteza badawcza

Z punktu widzenia ewolucji rosyjskiego systemu politycznego ważną rolę odegrało panowanie Aleksandra I. Początek XIX w. to okres, w którym w całej Europie zaczęto poszukiwać nowych form organizacji i zarządzania państwem. Dlatego aby w pełni zrozumieć kluczowe znaczenie epoki Aleksandra I dla Rosji, trzeba zwrócić uwagę na kontekst zewnętrzny jego panowania. Dzięki osadzeniu decyzji podejmowanych przez cara i jego otoczenie w kontekście czasowym możliwa jest analiza uwzględniająca weberowski postulat *verstehen*. Rządy Aleksandra I to okres, w którym Cesarstwo Rosyjskie osiągnęło szczyt swojej potęgi, stając się militarnym i politycznym mocarstwem w Europie, a także jednym z najważniejszych podmiotów polityki europejskiej i gwarantem ładu międzynarodowego. Jest to jednocześnie czas, w którym cały Stary Kontynent stanął przed głębokimi zmianami społecznymi wynikającymi z postępu technologicznego (rewolucja przemysłowa, kapitalizm) oraz załamania się fundamentów dotychczasowego ładu politycznego (rewolucja

¹ Szukając cech charakterystycznych dla rosyjskiego systemu politycznego, można dostrzec, że stałym elementem politycznej organizacji społeczeństwa rosyjskiego są: 1. Dominacja egzekutywy w systemie najwyższych władz państwowych; 2. Ograniczona rola instytucji przedstawicielskich; 3. Brak szerokiej partycypacji obywateli w życiu politycznym; 4. Istnienie centralnego ośrodka decyzyjnego, skupiającego znaczny zakres władzy państwowej; 5. Arbitralność w podejmowaniu decyzji przez elity polityczne. Cechy te, zakorzenione w rosyjskiej tradycji i wzorcach kulturowych, odgrywają istotną rolę w organizacji życia społeczno-politycznego we współczesnej Federacji Rosyjskiej.

francuska i wojny napoleońskie). Kraje europejskie musiały zmierzyć się z trudnymi wyborami związanymi z koniecznością modernizacji systemów socjopolitycznych, tak aby odpowiadały one problemom wynikającym z kształtowania się nowych struktur społecznych i gospodarczych społeczeństwa nowoczesnego.

Z tymi wyzwaniem musiała zmierzyć się także Rosja, która od czasów Piotra I przechodziła stopniową modernizację polityczną i społeczną. Dzięki reformom tego cara podniesiona została efektywność instytucji państwa. Pozwoliło to Rosji stać się jednym z głównych państw europejskich. Etapami rosyjskiej modernizacji były, po pierwsze, przekształcenia systemu zarządzania państwowego i podjęta przez Piotra I próba budowy racjonalnego systemu biurokratycznego, a po drugie – pierwsze próby kodyfikacji prawa za rządów Katarzyny II, a także szybko rozwijające się w Rosji nauka i oświata². Paradoksalnie, kiedy dzięki działaniom utalentowanych władców, takich jak Piotr I i Katarzyna II, Imperium Rosyjskie stało u szczytu swej potęgi, za rządów Aleksandra I zabrakło determinacji i woli politycznej do wykonania kolejnego kroku na drodze do unowocześnienia kraju. Niezależnie od osobistych poglądów cesarza to za jego rządów zahamowano proces modernizacji państwa i utrwalony został anachroniczny, konserwatywno-zachowawczy charakter systemu polityczno-społecznego. Działo się tak, pomimo że – jak podkreślają znawcy dziejów i życia Aleksandra I – cesarz przez całe swoje życie był autentycznym zwolennikiem modernizacji Rosji i nawet jeżeli konieczność przeciwstawienia się ruchom rewolucyjnym zmuszała go do rewizji własnej polityki, to nie czyniła z niego ani antyliberała, ani okrutnego samodzierzcy-reakcjonisty³.

Pojawia się pytanie, dlaczego państwo, które dokonało olbrzymiego skoku jakościowego za rządów Piotra I i Katarzyny II, stając się europejskim mocarstwem, nie było w stanie kontynuować modernizacji? Co zaważyło na wyborze drogi rozwoju rosyjskich instytucji politycznych? Rosja na początku XIX w. stała przed wyborem (w pewnym uproszczeniu) między liberalno-oświeceniową wizją państwa Michała Sperańskiego (1772-1839) a tradycjonalistyczną Nikołaja Karamzina (1766-1826). Reprezentują oni dwie koncepcje organizacji władzy i dalszego rozwoju państwa rosyjskiego.

Dwie postawy: modernizacyjna (Sperański) i tradycjonalistyczna (Karamzin) symbolizują dylematy epoki rewolucji francuskiej, wojen napoleońskich i kongresu wiedeńskiego oraz problemy, przed jakimi stała Rosja na początku XIX w. Z jednej strony mamy do czynienia z liberalnym urzędnikiem dążącym do osadzenia samodzierzawia carskiego w systemie racjonalnego i skodyfikowanego prawa, a z dru-

² Reformy Piotra I i Katarzyny II były związane z „falą modernizacyjną”, która objęła europejskie monarchie absolutne w XVIII w. W różnym wymiarze i z różnymi skutkami ta „pierwsza fala modernizacji” niosła ze sobą elementy cywilizacyjnego postępu: więcej porządku w kodyfikowanym prawie, bardziej humanitarny wymiar sprawiedliwości, postęp oświaty, zwłaszcza elementarnej, więcej tolerancji religijnej i mniej społecznego wpływu Kościołów, czasem trochę mniej podatkowych przywilejów szlachty i kleru oraz nieco więcej lokalnej samorządności, trochę lepsze społeczno-prawne położenie chłopów i nieco mniejszą pańszczyznę, por. J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 2002, s. 206.

³ Por. A. Andrusiewicz, *Aleksander I. Wielki gracz. Car Rosji – król Polski*, Kraków 2015, s. 12, 15.

giej strony z konserwatywnym historykiem, zwolennikiem odrzucenia modernizacji i oparcia systemu politycznego na tradycji i obyczaju⁴. Wybór wizji Karamzina i zwycięstwo postawy tradycjonalistycznej był brzemienne w skutki dla dalszego rozwoju imperium. W porównaniu ze stopniowo modernizującą się społecznie, politycznie i gospodarczo Europą Zachodnią system rosyjski stawał się coraz bardziej anachroniczny. Utrwalone zostały jego negatywne cechy wywodzące się z tradycyjnych wzorców organizacji władzy politycznej. Zakorzeniony autorytaryzm i samodzielnawie uzyskały co prawda bardziej nowoczesną formułę, ale na tle ewolucji i modernizacji europejskich systemów społeczno-politycznych Cesarstwo Rosyjskie dokonało kroku wstecz, utrwalając tradycyjne sposoby organizacji społeczno-politycznej. To wszystko spowodowało, że Rosja zaczęła odstawać od szybko rozwijającej się Europy Zachodniej, co skutkowało zapóźnieniem gospodarczym, politycznym i społecznym.

Modernizacja i konserwatywna reakcja

W historii Europy przełom XVIII i XIX w. jest momentem zwrotnym, materialnym i duchowym, wyznaczonym przez rewolucję przemysłową oraz rewolucję amerykańską i francuską. Wojna o niepodległość USA (konstytucyjna rewolucja amerykańska) oraz rewolucja francuska zbudowały polityczne i instytucjonalne ramy społeczeństwa nowoczesnego: demokrację konstytucyjną, ideę rządów prawa, zasadę suwerenności państw narodowych. Rewolucja amerykańska zinstytucjonalizowała demokrację i zasadę równości, podważając jeden z filarów porządku światowego opierającego się na dominacji systemu monarchicznego, a rewolucja francuska położyła podwaliny pod bezosobowe, nowoczesne państwo, podejmując próby kodyfikacji norm prawnych wypływających z idei oświeceniowych. Rewolucja przemysłowa w Anglii stworzyła natomiast fundamenty społeczno-ekonomiczne: nowy sposób wytwarzania – masową produkcję przemysłową angażującą wolnych pracowników najemnych zamieszkałych w miastach, co rodziło z kolei nowy sposób i styl życia – industrializm i urbanizm, a także nowy reżim ekonomiczny – kapitalizm – oparty na swoistych formach przywłaszczania i dystrybucji dóbr⁵.

Patrząc z punktu widzenia ewolucji systemów politycznych, fundamentalne znaczenie dla dalszego rozwoju państw europejskich miała rewolucja francuska. W przypadku jej dziedzictwa nie chodzi tu o „ustanowienie demokracji” we Francji, ale

⁴ Ukazanie procesów zachodzących w Cesarstwie Rosyjskim za pomocą zderzenia wizji Sperańskiego i Karamzina jest uproszczeniem, które ma służyć syntetycznemu przedstawieniu problemów modernizacji Rosji na początku XIX w. W rzeczywistości zarówno Sperański, jak i Karamzin stanowili jedynie część elity społeczno-politycznej, wewnątrz której toczyła się rywalizacja o władzę, przywileje i wpływ na cara. Dzięki swoim talentom byli oni najbardziej rozpoznawalnymi przedstawicielami swoich grup i dlatego w uproszczeniu można mówić o „wizji Sperańskiego” i „wizji Karamzina”, będących syntezą stanowiska rosyjskich liberałów oraz konserwatystów.

⁵ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 558.

o to, że miała ona wielki, natychmiastowy i trwały wpływ na inne dziedziny instytucjonalne. Po pierwsze, doprowadziła do rozwinięcia i upowszechnienia pierwszego nowoczesnego kodeksu cywilnego w Europie, czyli Kodeksu Napoleona z 1804 r. Po drugie, dała impuls do stworzenia nowoczesnego państwa administracyjnego (biurokratycznego), które ów kodeks wprowadziło w życie. Idea równości, rządy prawa i biurokracja były kluczowe dla rozwoju gospodarczego i modernizacji, która uczyniła z europejskich państw narodowych niezwykle efektywne narzędzie organizacji społecznej. Nawet przy braku demokracji stanowiło to znaczny postęp. Dzięki temu władza stała się mniej arbitralna, bardziej transparentna i bardziej jednolita w sposobie traktowania obywateli⁶.

Analizując dziedzictwo rewolucji francuskiej, można uznać, że najbardziej trwałymi zdobyczami tego okresu okazały się reformy wprowadzone w okresie militarnej dyktatury Napoleona. Stworzony przez Bonapartego postrewolucyjny reżim społeczno-polityczny nie stanowił powrotu do absolutyzmu, a zasady, na których go oparto, były oświeceniowe: racjonalna, a nawet wręcz naukowa organizacja władzy nad terytorium państwa, jego zasobami i populacją. Napoleon Bonaparte dokonał bardzo głębokich zmian w sposobie rządzenia państwem. Jego dziełem były reformy: administracji, finansów, sądownictwa, szkolnictwa⁷. Najważniejszą rolę w kształtowaniu się nowego sposobu organizacji systemu społecznego odgrywały prace kodyfikacyjne, w wyniku których opracowano pięć kodeksów (kodyfikacje napoleońskie): kodeks prawa cywilnego z 1804 r., kodeks procedury cywilnej z 1807 r., kodeks handlowy z 1807 r., kodeks postępowania karnego z 1808 r. oraz kodeks karny z 1810 r. Regulacje te zachowały zadziwiającą trwałość. O ponadczasowości tych pięciu aktów świadczy chociażby okres ich obowiązywania: najkrócej stosowany *Code d'instruction criminelle* z 1808 r. stanowił prawo powszechnie obowiązujące przez 150 lat. Niespotykany był również ich zasięg terytorialny. Ślady tych dzieł można odnaleźć właściwie na każdym kontynencie. Nie należy również zapominać o licznych przypadkach recepcji pośredniej. Z pewnością niemalą rolę odegrała tu ekspansja kultury i prawa francuskiego stanowiąca konsekwencję wojen napoleońskich. W wielu państwach jednak wprowadzone kodeksy obowiązywały nawet po upadku Napoleona⁸. To dzięki zdobyczom francuskiej rewolucji idea kodyfikacji prawa rozpowszechniła się w różnym stopniu w wielu krajach Europy, a później i świata.

Stworzone w porewolucyjnej Francji instytucje organizujące przestrzeń publiczną były racjonalne i odpowiadały dominującym potrzebom rodzącego się społeczeństwa nowoczesnego. Sukcesy Napoleona związane z nową organizacją systemu instytucji publicznych, a także z rozbudzonym zęczeniem nacjonalizmem „wielkiego narodu Francuzów” stanowiły ważny impuls modernizacyjny dla całej Europy. Re-

⁶ Por. F. Fukuyama, *Ład polityczny i polityczny regres. Od rewolucji przemysłowej do globalizacji demokracji*, tłum. J. Pyka, Poznań 2015, s. 24-27.

⁷ Por.: J. Baszkiewicz, *Napoleon Bonaparte: naukowa organizacja narodu*, [w:] tegoż, *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII-XX*, Poznań 2002, s. 166-210; tenże, *Historia Francji*, Wrocław 1995, s. 418-423.

⁸ A. Klimaszewska, P. Sosnowski, *Kodeks handlowy Napoleona jako wyraz doktryny ekonomicznej absolutyzmu*, „Przegląd Naukowy Disputatio” 2010, t. XI, s. 352.

wolucja francuska była dla europejskich monarchów absolutnych zarówno klęską, jak i „mistrzynią”. Jako klęska i zagrożenie skłaniała do reakcji, a więc do zamrożenia reform i wzmocnienia biurokratycznej oraz policyjnej kontroli nad społeczeństwem. Ale rewolucja była także nauczycielką despotów. Prędzej lub później skłaniała ich do strukturalnych reform, do kompromisów z kapitalistycznymi zasadami i instytucjami⁹.

Ludziom uczestniczącym w tamtych wydarzeniach trudno byłoby jednak zrozumieć długofalowe skutki wynikające z wydarzeń we Francji i postępującej modernizacji społeczno-politycznej. Z punktu widzenia współczesnych rewolucja francuska i wojny napoleońskie stanowiły wielki wstrząs dla Europy. Wybuch tej rewolucji był dla europejskich dynastii wydarzeniem ważnym i groźnym nie tylko ze względu na ideologię, której się rzeczywiście obawiano, ale także z tego powodu, że burzyła ona podstawy ładu politycznego w Europie. Wydarzenia we Francji spolaryzowały nie tylko jej społeczeństwo, ale także europejskie. Ogrom konfliktów i przemocy, jakie zrodziły się w ciągu kolejnych lat rewolucji, budziły opór i wywołały rozczarowanie jej „filozoficzną nadbudową”, czyli ideami oświeceniowymi. Najważniejsze spory dotyczyły polityczno-społecznych konsekwencji rozprzestrzeniania się idei oświeceniowych oraz stosunku do rewolucji francuskiej. Reakcją na wydarzenia z 1789 r. było m.in. pojawienie się konserwatyzmu będącego negacją oświecenia (przede wszystkim odrzuceniem cech istotnych dla oświecenia) oraz samej rewolucji (francuskiej) jako sposobu rozwiązywania problemów społecznych i politycznych.

Ideale konserwatywne kształtowały się w odpowiedzi na wzrastające tempo zmian politycznych, społecznych i gospodarczych związanych z rozwojem oświeceniowej myśli społeczno-politycznej oraz wybuchem rewolucji francuskiej. Myśl konserwatywna różniła się znacznie w zależności od istniejących tradycji czy kultur narodowych, do których się przystosowywała. Czym innym był brytyjski konserwatyzm oparty w dużym stopniu na ideach Edmunda Burke’a, a czym innym bardziej autorytarne formy konserwatyzmu, które rozwijały się w Europie kontynentalnej. Spory wokół dziedzictwa myśli oświeceniowej i konsekwencji rewolucji francuskiej stanowiły ważne intelektualne tło epoki. Nie ominęły one także Rosji. W jej przypadku był to spór pomiędzy oświeceniowo-liberalną wizją Sperańskiego a tradycjonalistyczno-konserwatywną wizją Karamzina.

Koncepcja reformy państwa Michaiła Sperańskiego

Na tle swojej epoki Sperański na pewno nie był liberałem w europejskim rozumieniu tego pojęcia. To raczej działacz państwowy, który domagał się modernizacji systemu politycznego, widząc w tym jedyną szansę wzmocnienia państwa w obliczu przemian zachodzących w Europie. Epoka oświecenia nazywana jest wiekiem kodyfikacji. To wówczas pojawiła się idea tworzenia ogólnopaństwowych aktów legislacyjnych dla poszczególnych dziedzin prawa. Idea ta stanowiła konsekwencję postu-

⁹ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 2002, s. 207.

latów wysuwanych przez burżuazję, która domagała się przejrzystości norm, równości wobec prawa i ostatecznego zerwania z pochodnymi systemu feudalnego, takimi jak ograniczenie praw majątkowych i osobistych oraz partykularyzm prawny. W tym sensie Michał Sperański jako zwolennik kodyfikacji prawa był „dzieckiem oświecenia”, który chciał dokonać racjonalizacji systemu zarządzania rosyjskim systemem państwowym za pomocą osadzenia go w spójnym i całościowym systemie prawnodawstwa.

Sperański uchodzi za jednego z najwybitniejszych reformatorów w historii Rosji. Ten syn wiejskiego popa dzięki swoim niepospolitym zdolnościom stał się doradcą cara Aleksandra I i autorem ambitnego planu reformy systemu politycznego Cesarstwa Rosyjskiego. Wykształcenie zdobywał w seminarjach duchowych. Jako jeden z najlepszych uczniów Petersburskiego Seminarium Duchownego początkowo został wykładowcą, a także pełnił funkcję nauczyciela w arystokratycznych domach. Jego kariera w służbie cywilnej związana jest z księciem Aleksandrem Kurakinem, jednym z ulubieńców Pawła I. Sperański zaczął pracować jako sekretarz księcia będącego pod wrażeniem jego umiejętności. Po wstąpieniu na tron Pawła I Kurakin został senatorem, a także rozpoczął pracę w prokuraturii jako generał-prokurator. To dzięki wstawiennictwu księcia Sperański otrzymał w 1799 r. zatrudnienie w kancelarii generała-prokuratora w randze radcy tytularnego. W ciągu półtora roku awansował na stanowisko radcy kolegialnego i został naczelnikiem tej kancelarii. Niezależnie od tego, że w toku jego służby w kancelarii zmieniały się osoby pełniące funkcję generał-prokuratora, każda z nich ceniła sobie pracowitość, sumienność i umiejętności Sperańskiego. Już w 1801 r. uzyskał on godność rzeczywistego radcy stanu. Biografowie podkreślają szybkość jego kariery. W ciągu niespełna czterech i pół roku ten syn biednego popa z domowego sekretarza osiągnął rangę urzędniczą odpowiadającą stopniom generalskim¹⁰.

Kariery Michaiła Sperańskiego w służbie cywilnej nie przerwało zamordowanie Pawła I i wstąpienie na tron Aleksandra I. W manifestie kierowanym do poddanych nowy car zobowiązał się sprawować władzę zgodnie z prawem i intencjami Katarzyny II, tak aby wnieść Rosję na szczyt sławy i zapewnić „trwałą szczęśliwość wszystkim wiernym poddanym”. Autorem tego manifestu był doradca Aleksandra w dziedzinie spraw wewnętrznych Dymitr Troszczyński¹¹. Pierwsze miesiące swojego panowania nowy car poświęcił na anulowanie najbardziej uciążliwych zarządzeń swojego poprzednika. W dekretach i rozmowach prywatnych dawał wyraz pragnieniu zastąpienia samowoli prawem i dokonania generalnego przeglądu wszystkich spraw państwowych pod kątem potrzebnych zmian i reform oraz kodyfikacji prawnodawstwa. Zadanie to car powierzył powołanej 30 marca 1801 r. Radzie

¹⁰ А.Н. Козырин, *Михаил Михайлович Сперанский*, [w:] *У истоков финансового права. М.М. Сперанский, Н.И. Тургенев, М.Ф. Орлов*, ред. А.Н. Козырин, сост. А.А. Яалбуганов, Москва 1998, s. 20-21; И. Худушина, *Михаил Михайлович Сперанский: «Поменять шаткое своеволие на свободу верную...»*, [w:] *Российский либерализм: идеи и люди*, ред. А.А. Кара-Мурза, Москва 2007, s. 54.

¹¹ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983, s. 87.

Nieustającej. W jej skład wchodziło 12 przedstawicieli arystokracji. Stale urzędującym organem tej instytucji była, obejmująca cztery wydziały, Kancelaria, na czele której stanął Dymitr Troszczyński. Sperański został mianowany jego sekretarzem, a nieco później naczelnikiem wydziału do spraw cywilnych i duchownych. Mimo że Aleksander I stracił szybko zainteresowanie działaniami Rady Nieustającej, współpraca z Troszczyńskim przyniosła Sperańskiemu kolejne awanse. W 1802 r. dokonano zasadniczej zmiany w najwyższym aparacie wykonawczym państwa. Istniejące od czasów Piotra I kolegia zlikwidowano, a zamiast nich utworzono ministerstwa. Była to zmiana nie tylko nazewnictwa, ale także trybu działania aparatu państwa. Utworzono w Rosji oddzielne ministerstwa i powołano do życia tzw. Komitet Ministrów, początkowo pod przewodnictwem cara. Sperański został dyrektorem drugiego departamentu ministerstwa spraw wewnętrznych, na czele którego stał jeden z najbliższych współpracowników Aleksandra I – Wiktor Koczubej¹².

W ministerstwie spraw wewnętrznych Michaił Sperański pracował w latach 1802-1807. Łączył on pracę administracyjną z działalnością publicystyczną, w której odzwierciedlenie znalazły jego szerokie zainteresowania dotyczące prawodawstwa i zarządzania państwem. Pierwsza naukowa praca Sperańskiego, poświęcona ustrojowi państwa: *Памятная записка об основном законодательстве вообще*, napisana została w latach 1801-1802. Ten swoisty traktat polityczny krytycznie odnosił się do ustroju politycznego cesarstwa, określając go jako despotyczny. Sperański podkreślał, że w takim ustroju poddani są równi w tym, że są pozbawieni praw. W miejsce ustroju despotycznego Sperański przedstawił koncepcję monarchii konstytucyjnej jako gwarancji praworządnego systemu państwa. W ostatniej części pracy odniósł się on także do problemu prawa pańszczyźnianego, zakładając stopniowe jego łagodzenie i obdarzenie chłopów wolnością osobistą¹³.

Jako prawa ręka Koczubeja Sperański wzbudził zainteresowanie Aleksandra I. W 1803 r. cesarz powierzył mu opracowanie planu reorganizacji sądów i urzędów administracyjnych. Na jego zlecenie Sperański przygotował *План общего образования судебных и правительственных мест в империи*. Następnie zaś powstała *Записка об устройстве судебных и правительственных учреждений в России*. W dokumentach tych Sperański rozwijał ideę monarchii konstytucyjnej i wprowadzenia w Rosji racjonalnej struktury władzy, a w tym trójpodziału władz na ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską. W latach 1802-1804 ukazują się kolejne jego prace, takie jak: *О коренных законах государства*, *О постепенности усовершенствования общественного*, *Размышления о государственном устройстве Империи*, *О силе общего мнения*, *Еще нечто о свободе и рабстве*¹⁴. W publikacjach tych Sperański jawił się jako zwolennik idei nadrzędno-

¹² А.Н. Козырин, *Михаил Михайлович Сперанский...*, s. 22-23; *Сперанский Михаил Михайлович*, [w:] *Политическая мысль в России. Словарь персоналий (XI в.-1917 г.)*, ред. Е.Н. Моцелков, Москва 2001, s. 220-222.

¹³ В.Е. Кассихина, *М.М. Сперанский, его роль в развитии и становлении российского государства и права*, „Государство и право в XXI веке” 2017, № 2, s. 5.

¹⁴ Пор. М.М. Сперанский, *Проекты реформ*, Москва 2017, s. 15-112.

ści prawa nad samodziem. Uważał, że ustrój państwa powinien przejść gruntowną reformę, a samodziem przyjąć formę monarchii konstytucyjnej. Jest to niezbędne z punktu widzenia stabilności władzy. Podkreślał, że ewolucja systemów politycznych prowadzi do powiększenia się obszaru wolności, a tym samym despocytna forma państwa przestaje być wystarczającym sposobem sprawowania władzy. Aby państwo mogło się rozwijać i wykorzystać swoją potęgę, konieczne jest zapewnienie lojalności poddanych poprzez zabezpieczenie ich praw¹⁵. Sperański uważał, że głównym gwarantem reform powinien stać się „oświecony” monarcha. Przygotowując program reform, zakładał, że władza cara pozostanie absolutną i nieograniczoną. Car miał nadal być zwierzchnikiem i koordynatorem wszystkich władz, zachowując swe nadrzędne kompetencje w ich działalności, w tym wyłączność inicjatywy ustawodawczej i ostatecznego zatwierdzania ogółu ustaw.

Krytykę dotychczasowego sposobu sprawowania władzy Sperański przeprowadził w interesie państwa. Uważał, że sytuacja, w której wszystkie rodzaje władzy znajdują się w rękach samodziem, jest po prostu nieefektywna, nie zabezpiecza wewnętrznego porządku, a co więcej, nie chroni przed przewrotami na szczytach władzy i chaosem. Dlatego też myślał o wprowadzeniu w Rosji „коренных законов”, które stanowiłyby podstawę rosyjskiej państwowości i obowiązywały zarówno poddanych, jak i władzę¹⁶. Idea taka była zerwaniem z dotychczasową praktyką ustrojową. Sperańskiego można więc uznać za wielkiego reformatora, który obserwując przemiany zachodzące w Europie, zdawał sobie sprawę, że stabilność systemu polityczno-społecznego w Rosji zależy od przeniesienia na jej grunt wzorców zachodnioeuropejskich, nawet jeżeli są one przeciwstawne rosyjskiej tradycji i odziedziczonym wzorcom kulturowym.

Aleksander I był pod dużym wrażeniem talentów i umiejętności Michaiła Sperańskiego. W 1807 r. cesarz uwolnił go od obowiązków urzędnika w ministerstwie i uczynił swoim bliskim współpracownikiem. Lata 1808-1811 były szczytem osobistych sukcesów Sperańskiego. Właściwie stał się on drugą osobą w państwie odpowiedzialną za politykę wewnętrzną. To właśnie w tym okresie powstał plan gruntownej reformy systemu zarządzania imperium. W 1808 r. Sperański stanął na czele „komitetu finlandzkiego” powstałego ze względu na to, iż w wyniku wojny rosyjsko-szwedzkiej 1808-1809 terytorium Finlandii zostało przyłączone do Rosji. Zadaniem komitetu było opracowanie zasad dotyczących jej statusu. Sperański osobiście przygotował *Положение об учреждении главного управления в новой Финляндии*, na mocy którego cesarz mianował się wielkim księciem Finlandii, zaś nowe terytorium otrzymało szeroką autonomię.

Najważniejszym dziełem Michaiła Sperańskiego stał się przygotowany pod koniec 1809 r. projekt reform pod nazwą *План государственного преобразования* lub inaczej *Введение к Уложению Государственных Законов*. Położył w nim nacisk na konieczność reformy państwa w celu zapobieżenia możliwym niepokojom

¹⁵ Por. tenże, *О коренных законах государства*, [w:] *Русская правовая и политическая мысль. Антология*, ред.-сост. С.Л. Чижков, Москва 2013, s. 9-31.

¹⁶ И. Худушина, *Михаил Михайлович Сперанский...*, s. 55.

społecznym. Podkreślał, że istniejący system administracyjny państwa w coraz mniejszym stopniu odpowiadał wymaganiom epoki i dlatego trzeba dokonać jego głębokich zmian, tak aby odpowiadał on poziomowi rozwoju gospodarki, państwa i społeczeństwa¹⁷. Projekt nie przewidywał wprowadzenia w Rosji takiego ustroju, w którym władzę cara ograniczałaby konstytucja. Najwyższa władza w państwie wciąż miała przysługiwać monarsze. Celem reformy było, aby samowładztwo carskie przybrało bardziej „cywilizowane” formy. Oznaczało to według reformatora sformalizowanie go w postaci kodyfikowanego prawa. Zadaniem była modernizacja całej administracji państwa poprzez nadanie jej nowoczesnej formy i przyjęcie zasady podziału władz na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.

Instytucjami najwyższej rangi były Duma Państwowa, Senat oraz ministerstwa. Władza ustawodawcza należała do Dumy Państwowej. Rozpatrywać miała ona projekty ustaw i sprawy związane z budżetem, a żaden akt legislacyjny nie miał prawa wejść w życie bez jej zgody. Tzw. Senat Sądowniczy zachowywał jedynie kompetencje sądownicze, stając się najwyższym organem całej władzy sądowniczej w cesarstwie, sprawującym jednocześnie kontrolę nad wykonywaniem ustaw. Władza wykonawcza należała do ministrów, którzy tworzyli tzw. Senat Rządzący. Jego rolą miała być kontrola nad administracją państwa oraz sprawy gospodarcze. Warto także podkreślić, że Sperański chciał stworzyć w Rosji profesjonalną administrację publiczną i przygotował pierwszy w historii cesarstwa projekt ustaw o egzaminach państwowych dla wyższych urzędników.

Trójpodział władz miał obowiązywać na wszystkich szczeblach. Projekt Sperańskiego przewidywał powołanie dum terenowych: gubernialnych, powiatowych (okręgowych) i gromadzkich (gminnych). Władzę wykonawczą na szczeblu terenowym wykonywałyby zarządy gubernialne na czele z gubernatorem, zarządy powiatowe na czele z wicegubernatorami oraz zarządy gromadzkie. Struktura sądownicza miała być też czterostopniowa: od sądów gromadzkich (gminnych) do Senatu. W instancjach terenowych sędzić mieli sędziowie pochodzący z wyboru. Organy administracyjne nie mogły ingerować w działalność sądów, jedynie sprawować nadzór formalny nad przestrzeganiem właściwych form postępowania.

Specjalną rolę Sperański wyznaczył Radzie Państwa. Był to naczelny organ władzy państwowej mający spajać działalność władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Rada Państwa miała przygotowywać projekty ustaw i po ich akceptacji przedstawiać Dumie Państwowej pod debatę. Zadaniem jej członków miało być naświetlanie carowi spraw związanych z funkcjonowaniem państwa i działalnością organów państwowych. Miał on pełnić rolę swoistego pośrednika między carem a administracją państwa. Rada miała składać się z zaufanych dostojników powoływanych przez cara oraz ministrów wchodzących do niej z urzędu. Do pewnego stopnia miała być ona odpowiednikiem angielskiej Izby Lordów¹⁸.

¹⁷ Пор. М.М. Сперанский, *Проекты и записки*, Москва-Ленинград 1961, s. 24, 35-37.

¹⁸ Пор.: И.Н. Макашов, Н.В. Овчинникова, *Управленческая мысль России (IX-начало XXI вв.)*, Москва 2016, s. 355-358; Н.А. Омельченко, *История государственного управления*, Москва 2013, s. 272-280.

Modernizując sposób organizacji najwyższych władz, Sperański chciał wprowadzenia do rosyjskiego systemu państwowego mechanizmów kontroli i równowagi, swoistego *checks and balances*. Jego reforma była prawdziwym przewrotem w pojmowaniu zarządzania państwem. Administracja miała być zorganizowana na wzór państw europejskich, podlegać prawu, a tym samym stać się podstawą dla ukształtowania się efektywnej i odpowiedzialnej władzy publicznej. Sperański był częścią swojej epoki, tzw. wieku kodyfikacji, stąd też jego główną ideę stanowiło stworzenie podstaw prawnych systemu państwowego i osadzenia absolutyzmu monarszego w ramach prawa, przy czym to ostatnie miało być swoistą przeciwwagą dla carskiego samodzierżawia. Sperański nie był jednak carem-reformatorem jak Piotr I, a jedynie urzędnikiem państwowym uzależnionym od łaski carskiej. Plany Sperańskiego spotkały się z bardzo silnym oporem. Prowadzono oficjalne, jak i niejawnie dyskusje dotyczące projektu reform. Przeciwnicy polityczni Sperańskiego, aby odsunąć go od wpływu na politykę państwa, próbowali go skompromitować, oskarżając o profrancuskie sympatie, a nawet o zdradę¹⁹. W 1812 r. cesarz, ulegając naciskom swojego otoczenia, pozbawił Sperańskiego wszystkich godności i zesłał do Niżnego Nowogrodu. Nie został on całkowicie odsunięty od spraw państwowych i w 1819 r. mianowano go generał-gubernatorem Syberii. Jednak jego reformatorskie plany zostały zaprzepaszczone. Walkę o „rząd dusz” zwyciężyła konserwatywna arystokracja i nie zmienił tego fakt, że za rządów Mikołaja I to właśnie Sperański przyczynił się do przeprowadzenia kodyfikacji praw cesarstwa.

Wizja państwowości rosyjskiej w historiografii Nikołaja Karamzina

Druga dekada XIX w. to ważny okres w historii Imperium Rosyjskiego – konflikt z Francją i wyprawa Napoleona na Moskwę zakończona jego klęską. Rok 1812 przyniósł Rosji i carowi Aleksandrowi I nie tylko zwycięstwo nad Francuzami, ale także utrwalenie absolutnej władzy i despotycznego charakteru państwa. Kraj, który potrafił przeciwstawić się Napoleonowi, jednocześnie zatrzymał się na drodze reform, czyniąc krok w kierunku utrzymania charakterystycznego dla moskiewskich wzorców państwowych absolutyzmu carskiego. Demonstracyjnie odżegnano się od wszelkich progresywnych koncepcji Sperańskiego, a rywalizację o łaskę cara wygrali przedstawiciele konserwatywnej części rosyjskich elit społecznych, tacy jak Aleksiej Arakczewjew czy historyk Nikołaj Karamzin.

To właśnie z Karamzinem (1766-1826), historykiem i literatem, autorem jednego z najważniejszych dzieł w dorobku rosyjskiego piśmiennictwa historycznego – dwunastotomowej *Historii państwa rosyjskiego*, związane jest pojawienie się w Rosji tra-

¹⁹ Przeciwno Sperańskiemu wystąpiło wielu przedstawicieli kręgów konserwatywno-arystokratycznych zaniepokojonych rosnącymi wpływami liberałów w otoczeniu cesarza. Aby odsunąć go od władzy i skompromitować, oskarżyli go o związki z Napoleonem, kontakty z niechętnymi Rosji Polakami i szpiegostwo na rzecz Francji, por. A. Andrusiewicz, *Aleksander I...*, s. 280-281.

dycjonalistyczno-konserwatywnej ideologii politycznej²⁰. Był on jednak nie tylko historiografem, ale także wpływowym myślicielem politycznym. Jego memoriał *O starej i nowej Rosji i jej stosunkach politycznych i społecznych*, napisany specjalnie dla Aleksandra I, stał się pierwszym manifestem rosyjskiego konserwyzmu²¹.

Tak samo jak w Europie Zachodniej, tak i w Rosji bodźcem dla rozwoju myśli konserwatywnej stała się rewolucja francuska, która wywarła wielkie wrażenie na współczesnych. Przez cały XVIII w., poczynając do reform Piotra I, rosyjskie elity społeczne traktowały kraje zachodnioeuropejskie jako główny punkt odniesienia i wzór do naśladowania. Epoka Oświecenia przyniosła do Rosji przekonanie o istnieniu uniwersalnej drogi postępu cywilizacyjnego i że to dzięki geniuszowi Piotra I i jego reformom imperium szybko dogoni pozostałe kraje europejskie. Jednakże wydarzenia rewolucyjne we Francji, terror jakobinów i ścięcie króla zmusiły rosyjskie elity polityczne i intelektualne do rewizji swoich poglądów dotyczących procesów okcydentalizacji (europeizacji). Rewolucja francuska zaburzyła podstawy ładu społeczno-politycznego i zakwestionowała dotychczasowe autorytety. Europeizacja Rosji po raz pierwszy zaczęła być postrzegana jako problem, który wymaga poważnego przemyślenia. Zdyskredytowana została także oświeceniowa filozofia stanowiąca ideową podstawę rewolucji we Francji. Karamzin stał się pierwszym z rosyjskich myślicieli politycznych, których refleksja filozoficzna skupiła się na rozwiązaniu tych problemów.

Początkowo Nikołaj Karamzin zajmował się przede wszystkim działalnością literacką. Czytał dzieła Woltera, Monteskiusza, Jana Jakuba Rousseau. Pierwsze lata rewolucji francuskiej nie wywołały u niego większych emocji, a jego stosunek do

²⁰ Popularność w Rosji carskiej postaw tradycjonalistycznych, reprezentowanych m.in. przez Karamzina, była związana z charakterystycznymi wzorami kultury pochodzącymi jeszcze z okresu kształtowania się Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. James Billington pisał, że wzorce zawarte w ideologii państwa moskiewskiego zakładały, iż idealny książę ruski miał być nie tyle filozofem, ile strażnikiem tradycji. Najwyższym dobrem była nie wiedza, lecz pamięć. Funkcje współczesnego „wielkiego księcia” pełnił wówczas „pamiętający”. Podczas sporów nie było instancji stojącej ponad „ważną, dobrą i niezawodną pamięcią” starca cieszącego się autorytetem. Moskwa była scentralizowana nie tyle formalnymi kodeksami i definicjami, ile bezkrytyczną i bezrefleksyjną pamięcią zbiorową. Niewiele było społeczeństw w równym stopniu przywiązanych do minionych czasów, zob. J.H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, tłum. J. Huja, Kraków 2008, s. 57.

²¹ Memoriał *O starej i nowej Rosji i jej stosunkach politycznych i społecznych* uchodzi za „manifest konserwyzmu”, chociaż w rzeczywistości była to przede wszystkim bieżąca polemika z projektami reform przygotowywanymi przez Sperańskiego. Pracę Karamzina można uznać za element walki politycznej. Był to pamflet skierowany przeciwko rosyjskim liberalom. Właściwie cały memoriał stanowi jedno wielkie oskarżenie Sperańskiego. Poświęcony jest on analizie różnorodnych koncepcji reform proponowanych przez rosyjskie środowiska liberalne i wykazaniu ich obcego charakteru, nieprzystającego do rosyjskiej tradycji. Karamzin był przedstawicielem konserwatywnej opozycji. Dzięki swojemu talentowi pisarskiemu i wiedzy historycznej mógł zbudować wewnątrz spójną polemikę z liberalnym otoczeniem cesarza. Jego praca była więc nie tyle „manifestem konserwyzmu”, ile raczej jednym z elementów rywalizacji wśród rosyjskiej elity o wpływ na cesarza i politykę wewnętrzną państwa.

wydarzeń we Francji był nacechowany pewną dozą życzliwości. Jednakże egzekucja króla Ludwika XVI wywarła na nim bardzo negatywne wrażenie. W jego światopoglądzie nastąpiło przewartościowanie pojęć i ocen: sentymalny, abstrakcyjny humanitaryzm oraz kosmopolityzm ustąpiły miejsca konserwatywnemu nacjonalizmowi i apologii samowładztwa jako jedynej trwałej ostoji starego ładu. Europa Zachodnia została uznana za rozsądnik rewolucji, rozkładu i chaosu, Rosja zaś za kraj ustalonego porządku społecznego, światłego absolutyzmu i niewzruszonej wiary chrześcijańskiej²². W 1795 r. w artykule *Мелодор к Филарету* Karamzin dał wyraz swojemu rozczarowaniu rewolucją francuską, pisząc: *Конец нашего века почитали мы концом главнейших бедствий человечества и думали, что в нем последует важное, общее соединение теории с практикою, умозрения с деятельностью... Где теперь сия утешительная система?.. Она разрушилась в своем основании!... Век просвещения! Я не узнаю тебя – в крови и пламени не узнаю тебя – среди убийств и разрушения не узнаю тебя!*²³.

Podobnie jak Sperański Karamzin był „dzieckiem swojej epoki”, a jego poglądy są rosyjską wersją konserwatyzmu, nurtu – przypomnijmy – społeczno-politycznego, który kształtował się w opozycji do rewolucji francuskiej i stojącej za nią tradycji oświeceniowej. Jednym z przedstawicieli europejskiego konserwatyzmu, o którym należy wspomnieć w kontekście rozważań o reakcji na rewolucję francuską w Rosji, był urodzony w Sabaudii francuski myśliciel Joseph de Maistre (1753-1821). De Maistre wyróżniał się nie tylko przywiązaniem do tradycyjnych wartości i instytucji (monarchii, Kościoła itp.), ale także na tyle dużym talentem literackim, że zajął ważne miejsce w historii literatury francuskiej i europejskiej. W 1802 r. został on mianowany ambasadorem Sardynii przy dworze rosyjskim. Zadaniem de Maistre’a było starać się o interwencję Aleksandra u Napoleona na rzecz króla Wiktora Emanuela I. Przebywał on na dworze carskim od 1803 do 1817 r. W Rosji powstały jego główne dzieła: *Szkic o pierwiastku twórczym konstytucji, O papieżu, O kościele gallikańskim, Analiza filozofii Bacona, Wieczory petersburskie*. Opracował także kilka memoriałów pisanych z nadzieją, że dotrą do cara. Przestrzegał w nich Aleksandra przed niebezpieczeństwem rewolucji. De Maistre był wysoko ceniony na dworze cesarskim i miał wielu przyjaciół w kręgach wysokich dostojników państwowych²⁴. Nie da się z perspektywy czasu ocenić, jak mocno wpłynął na poglądy ówczesnych rosyjskich elit, ale analiza jego myśli społeczno-politycznej pozwala zrozumieć postawy, jakie przyjmowano w Europie w reakcji na głębokie zmiany symbolizowane przez francuską rewolucję.

De Maistre’owi można przypisać szczególną rolę w kształtowaniu się poglądów antyoświeceniowych i antyrewolucyjnych. W odróżnieniu od konserwatyzmu an-

²² A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 106.

²³ Н.М. Карамзин, *Мелодор к Филарету*, [w:] Н.М. Карамзин, *Сочинения*, т. 2, Ленинград 1984, s. 179-180.

²⁴ De Maistre przestrzegał przed „szatańskimi reformami” Sperańskiego, twierdząc, że mogą one doprowadzić do wybuchu rewolucji. W swojej publicystyczno-polemicznej pracy *Cztery rozdziały o Rosji* sugerował cesarzowi zduszenie w zarodku szkodliwych poglądów, A. Andrusiewicz, *Aleksander I...*, s. 281.

gielskiego czy niemieckiego, ideologii formujących się w krajach, w których przemiany społeczne nie zachodziły tak gwałtownie, konserwatyzm francuski był doktryną kontrrewolucji skierowaną przeciwko politycznym i filozoficznym ideom oświecenia²⁵. Zasadnicza teza de Maistre'a głosiła, że rewolucja francuska jest karą za sprzeniewierzenie się przez Francję swojej misji historycznej. Stała ona na czele systemu religijnego, a jej król był monarchą chrześcijańskim. Kiedy Francja sprzeniewierzyła się swojemu powołaniu i skaziła Europę, spadła na nią kara²⁶. Dla Josepha de Maistre'a rewolucja francuska nie miała żadnych wartości pozytywnych i nie mogła ich wytworzyć. Była ona szczytem absurdu i zepsucia moralnego, wydarzeniem z gruntu złym i bez żadnego elementu dobra.

Na emigracji w Petersburgu powstało słynne dzieło de Maistre'a *Wieczory petersburskie* będące totalną krytyką nie tylko rewolucji francuskiej, ale także wszystkiego, co do niej doprowadziło. Sformułowana tam koncepcja ładu społecznego stanowiła polemikę z koncepcjami oświeceniowymi wyrażonymi w *Deklaracji praw człowieka i obywatela*. Ponad oświeceniową ideę, że „źródło wszelkiej władzy zasadniczej tkwi w narodzie”, de Maistre przedkładał zasadę, że „zwierzchność pochodzi od Boga, ponieważ jest On stwórcą wszystkiego, prócz zła, a zwłaszcza społeczeństwa, które nie może istnieć bez zwierzchności”. Tam gdzie filozofowie oświeceniowi utrzymywali, że sprawiedliwość społeczna wymaga „równości wobec praw”, Maistre dowodził, że sprawiedliwość boska i wynikająca z niej sprawiedliwość ludzka wymaga nierówności między ludźmi, a „władca nie jest zobowiązany tłumaczyć się przed swoimi poddanymi, o ile społeczeństwo nie ma ulec rozkładowi”²⁷. Jedną z największych zbrodni, jaką można popełnić, stanowi na pewno zamach na zwierzchność; żadna nie ma straszliwszych następstw. Instytucja władzy wyrasta organicznie z samej natury człowieka: ponieważ jest on zły, musi być rządzony. Bez władzy nie istnieje i nie może istnieć żadne społeczeństwo. Istota wszelkiej władzy pozostaje zawsze jedna i ta sama: jest ona absolutna albo w ogóle nie jest władzą. Władza musi być absolutna, ponieważ w innym wypadku nie mogłaby spełniać funkcji, dla której została powołana: konstytuowania jedności społeczeństwa²⁸.

Trudno ocenić wpływ de Maistre'a na poglądy Karamzina, ale rosyjski konserwatyzm był zdecydowanie bliższy tradycjonalizmowi Sabaudczyka niż myśli politycznej Edmunda Burke'a. Przedstawiciele rosyjskiego konserwatyizmu bardzo niechętnie odnosili do wszelkich prób Sperańskiego mających na celu reformy państwa poprzez ograniczenie przywilejów dwоряństwa, wprowadzenie kodeksu cywilnego, uwolnienie chłopów, wprowadzenie konstytucji i ograniczenie samowładzy carskiej²⁹. W najbardziej systematycznej formie konserwatywne poglądy na organizację

²⁵ Por. A. Gniazdowski, *Filozofia i gilotyna. Tradycjonalizm Josepha de Maistre'a jako hermeneutyka polityczna*, Warszawa 1996, s. 13-20.

²⁶ J. de Maistre, *Rewolucja francuska a opatrność*, tłum. J. Trybusiewicz, [w:] J. Trybusiewicz, *De Maistre*, Warszawa 1968, s. 127.

²⁷ Z. Drozdowicz, *Filozofia francuska w epoce Oświecenia*, Poznań 2005, s. 70-71.

²⁸ Por.: J. de Maistre, *O pochodzeniu i formach władzy*, tłum. J. Trybusiewicz, [w:] J. Trybusiewicz, *De Maistre...*, s. 144-149; tenże, *Świętość i nieomylność władzy*, [w:] tamże, s. 150-154.

²⁹ Ciekawym, ale niemożliwym do rozstrzygnięcia pytaniem pozostaje kwestia, na ile przedstawiciele konserwatywnej rosyjskiej arystokracji rzeczywiście byli zdeklarowanymi zwolennikami

państwa i społeczeństwa rosyjskiego zostały przedstawione w dziele Nikołaja Karamzina *O nowej i starej Rosji (O древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях)*. Jego myślą przewodnią była idea zbawienności samowładztwa oraz konserwatywnie rozumiana idea ciągłości historycznej, wymierzona przeciwko wszelkiemu ustawodawstwu, które nie wyrasta z tradycji narodowej, lecz bierze za punkt wyjścia przesłanki teoretyczne lub wzory obce³⁰. Z charakterystycznym patosem Karamzin pisał, że wszelkie nowinki w porządku władzy stanowią zło, którego należy unikać³¹. Skłonność do absolutyzowania porządku, odwiecznych obyczajów, tradycji i rosyjskiej historii, a także wrogość wobec wszelkich reform i innowacji naruszających „naturalny” tor rozwoju społeczeństwa stanowi charakterystyczny motyw przewijający się przez całe dzieło *O nowej i starej Rosji*.

Pisząc w 1811 r. swój „konserwatywny manifest” *O nowej i starej Rosji*, Karamzin chciał przestrzec cesarza przed wprowadzeniem nieprzemyślanych reform państwa. Nie mógł się pogodzić z radykalnymi pomysłami wysuwanymi przez Sperańskiego, takimi jak przyjęcie konstytucji i ograniczenie władzy monarchy. W konstytucji Karamzin widział fundamentalne zagrożenie dla podstaw rosyjskiej państwowości. Uważał, że funkcjonujące od wieków samodzierzawie stanowi „rosyjską świątynię” (*палладиум России*) i jego zachowanie jest niezbędne dla pomyślności kraju³². Każda próba postawienia ustawy powyżej monarchy doprowadzi do wewnętrznych sprzeczności. Monarchia i konstytucja są bowiem sprzecznymi ideami. Karamzin zadał pytanie dotyczące problemu hierarchii praw: jeżeli w Rosji zostanie wprowadzona konstytucja ograniczająca samowładztwo, to kto uzyska prawo kontroli nad przestrzeganiem prawa? Senat? Rada Państwa? Kim będą członkowie tych instytucji? Wybierani przez cara mogą być tylko pochlebcami uzależnionymi od jego woli. Jeżeli będą wybierani w wyborach, może będą chcieli przywłaszczyć sobie kompetencje władcze przysługujące carowi. A co się stanie, jeżeli uznają, że monarcha złamał prawo? Wystąpią przeciwko niemu? Podburzą naród? Jak pisał Nikołaj Karamzin: „każde szczerze rosyjskie serce wzdyga się na taką myśl”³³.

Także pozostałe inicjatywy reformatorów budziły głęboki sprzeciw Karamzina, w tym m.in. idea kodyfikacji prawa na wzór francuskiego Kodeksu Napoleona. Oceniał je jednoznacznie jako próbę narzucenia obcych wzorców „tysiącletniej Rusi”. Pisząc o Kodeksie Napoleona, uchodzącym za wzór kodyfikacji prawa, pisał, że tylko głupcy będą chylili głowy przed „książeczką” spisana przez eksadwokatów i eksjakobinów. Według Karamzina powinno się zebrać w jednej księdze wszystkie rosyjskie

samodzierzawia, a na ile argument o konieczności obrony „tradycyjnego rosyjskiego samowładztwa” przed konstytucyjnymi zakusami liberałów stanowił argument o charakterze politycznym, tj. mającym w oczach cesarza dyskredytować przeciwników politycznych.

³⁰ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 106.

³¹ Н.М. Карамзин, *О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях*, [w:] *Русская социально-политическая мысль XIX-начала XX века: Н.М. Карамзин*, ред. А.А. Ширинянц, Москва 2001, s. 109.

³² Tamże, s. 142.

³³ Tamże, s. 103-104.

prawa i ukazy wydawane przez poszczególnych carów. Dzięki temu powstałaby księga rosyjskiego prawa sięgająca początków cesarstwa. Stanowiłaby ona lepsze źródło organizacji państwa i społeczeństwa niż nowoczesny kodeks cywilny, który jest przeniesieniem na rosyjski grunt obcych wzorców, niebezpiecznych z punktu widzenia funkcjonowania imperium i jego ludu³⁴.

Warto podkreślić, że w swoim najbardziej znanym dziele – wielotomowej *Historii państwa rosyjskiego* – Karamzin uzasadniał ideę konieczności oparcia systemu państwa na samodzierżawiu, prawomocności woli monarchy i tradycji. Uważał, że podstawy silnej państwowości rosyjskiej stworzył wielki książę moskiewski Iwan III. To on odmienił państwo rosyjskie, wprowadzając zbawienne dla niego samowładztwo i zamykając tym samym niechlubny okres podziałów i niewoli tatarskiej. Nikołaj Karamzin uważał, że historia jasno dowodzi, że aby państwo mogło być silne, musi być spójne wewnętrznie i rządzone przez monarchę o nieograniczonej władzy. Takie państwo potrafi zapewnić swoim mieszkańcom spokój i bezpieczeństwo. Ci zaś gotowi są na wszelkie poświęcenie w imię jego dobra. W efekcie do władcy silnego kraju słabsi zaczynają dobrowolnie zwracać się o pomoc i opiekę. Dzięki temu proces rozszerzania granic i budowy potężnego państwa nabiera charakteru pokojowego³⁵.

Zastanawiając się na problemem ochrony praw poddanych przed samowolą władzy, Karamzin podkreślał, że w Rosji gwarantem takim nie są formalne instytucje, jak to ma miejsce w Europie Zachodniej, ale przede wszystkim sumienie władcy, historycznie ukształtowane tradycje współistnienia monarchy i ludu oraz prawosławna cerkiew, której hierarchowie od wieków mieli prawo głosić wobec władcy prawdę i pouczać go. Władza rosyjskiego cara jest patriarchalna, tj. podobna do władzy ojca w rodzinie, i jako taka nie potrzebuje prawniczego formalizmu; ojciec rodziny sędzi i karze bez protokołów, i tak samo monarcha nie potrzebuje niczego poza swoim sumieniem. W Rosji sam car jest „żywym prawem”, „dobrych nagradza, a złych karze”. Karamzin pisał, że Rosja to nie Anglia, a Rosjanie przez wiele wieków w carze widzieli władzę ustanawiającą prawa i sądzącą poddanych. Monarchę i jego wolę uznawano za najwyższe prawo³⁶. Karamzin uzasadniając taki charakter funkcjonowania władzy w Rosji, podkreślał, że samodzierżawie zostało wprowadzone za zgodą poddanych. Powoływał się przy tym na latopisy opisujące przekazanie władzy nad Rusią Rurykowi. Według Karamzina jest to główna różnica między Rosją a Europą Zachodnią, gdzie państwa powstały w wyniku podboju i przemocy³⁷.

Nikołaj Karamzin bardzo krytycznie odnosił się do reformatorskiej działalności Sperańskiego. Uważał, że planowane przez cesarza reformy naruszają podstawy tradycyjnego systemu władzy w Rosji. Był zdania, że głównym źródłem władzy powin-

³⁴ Tamże, s. 132-136.

³⁵ K. Błachowska, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001, s. 91-92.

³⁶ Н. Карамзин, *О деревней и новой России...*, s. 140.

³⁷ Jest to bardzo charakterystyczna cecha ewolucji światopoglądu Karamzina – od idealizacji Zachodu do idealizacji Rusi/Rosji.

no być samodzierżawie (a nie kodyfikowane prawo), sumienie monarchy i tradycja ruskiego ludu. Bardzo sceptycznie odnosił się do zastąpienia kolegów ministerstwami i powołania do życia Rady Państwa. Tym bardziej nie mógł pogodzić się z pomysłami wprowadzenia racjonalnego systemu najwyższych organów państwa opartego na trójpodziale władz. Zarządzenie państwem powinno opierać się na „naturalnym” porządku społecznym, w którym „lud pracuje, kupcy handlują, a dworanie służą państwu”³⁸. Pełnię władzy w Rosji posiada wyłącznie monarcha, a więc wszelkiego rodzaju instytucje, takie jak Senat, Rada Państwa, ministrowie, są niezrozumiałe dla mieszkańca imperium. Zamiast wprowadzenia formalnych, „sztucznych” instytucji car powinien oprzeć się na arystokracji będącej pośrednikiem pomiędzy nim a ludem. Zalecał, aby dla dobrego zarządzania krajem car wybrał 50 mądrych i rzetelnych gubernatorów, którzy będą mu w tym pomagali. Głównym źródłem dobrej władzy są nie „instytucje”, a umiejętność obchodzenia się z ludźmi. Nagradzanie sumiennych i pracowitych urzędników, a karanie złych zgodnie z mądrością i wolą monarchy³⁹.

Piszząc o genezie memoriału *O nowej i starej Rosji*, biografowie Karamzina podkreślają, że występował on nie tyle we własnym imieniu, ile raczej był wyrazicielem stanowiska szlacheckich przeciwników konstytucyjnych reform⁴⁰. Poza nim wpływowymi przedstawicielami konserwatywnej szlachty byli Fiodor Rostopczyn, autor pamfletu *Мысли вслух на Красном крыльце российского дворянина Силы Андреевича Богатырева*, czy też admirał Aleksander Szyszkow, autor pracy *Рассуждение о старом и новом слоге*. Ich wpływy, a także talent i popularność Karamzina jako nadwornego historiografa przyczyniły się do sparaliżowania programu politycznych reform i utrwalenia „patriarchalnego” systemu carskiego samodzierżawia. Następcy Aleksandra I uparcie nie zgadzali się na ograniczenie swej władzy przez konstytucję czy rozwój instytucji parlamentarnych. Konserwatywny autorytaryzm systemu politycznego budził coraz większy opór społeczny i przyczyniał się do stopniowego narastania ruchu rewolucyjnego, który ostatecznie doprowadził do upadku monarchii w Rosji.

Zakończenie

Jednym z trudnych do rozwiązania zagadnień pozostaje kwestia, dlaczego w ostatecznym rozrachunku zwyciężyła wizja Karamzina? Zadecydowała ona o kierunku rozwoju państwowości rosyjskiej. Nie ma dobrej odpowiedzi na pytanie, dlaczego car Aleksander I wybrał konserwatywno-tradycjonalistyczną drogę organizacji systemu władz w Rosji (ostatnie lata jego rządów uchodzą za okres reakcji). Trzeba pamiętać, że nawet po kongresie wiedeńskim był on protektorem nowoczesnych konstytucji. Z jego woli ustawę zasadniczą otrzymało Królestwo Polskie (1815), wymusił jej

³⁸ Н. Карамзин, *О деревней и новой России...*, s. 142.

³⁹ Tamże, s. 112, 138-139.

⁴⁰ Пор. Н. Эйдельман, *Последний летописец*, Москва 1983, s. 66-72.

nadanie Hiszpanii (1812) i Francji (1814)⁴¹. Jednocześnie jednak nie zdecydował się na wprowadzenie konstytucji w Rosji⁴² i odsunął od wpływów swojego faworyta Michała Sperańskiego, którego miejsce zajął Aleksiej Arakczew. Rządy Aleksandra I były uwikłane w nierozwiązywalny dylemat. Car chciał reformy państwa, tak by zmienić rosyjską rzeczywistość, ale jednocześnie zachować swoje prerogatywy, nie chcąc niszczyć samodzierżawia.

Szukając odpowiedzi na postawione pytanie, można wskazać na trzy powiązane ze sobą przyczyny zwycięstwa tradycjonalistycznej wizji Karamzina. Po pierwsze trzeba zwrócić uwagę na tradycyjne wzory państwowości rosyjskiej. W historii kształtowania się podstawowych wzorców ideologicznych państwa rosyjskiego niezwykle ważną rolę odegrał okres moskiewski, kiedy sformułowane zostały główne zasady organizacji władzy (samodzierżawie), a także ogólne wyobrażenia o roli i miejscu Rosji w świecie. Ideologia państwa moskiewskiego zawierała elementy, które utrwalały autorytarny charakter władzy. Największe znaczenie dla oceny władzy miało kryterium jej niezawisłości. Zgodnie z nią władca był prawdziwym suwerenem, czyli samodzierżą, tylko wtedy, gdy może ze swym królestwem czynić, co mu się podoba, nie będąc skrupowanym żadnymi zewnętrznymi prawami oprócz własnej woli. Wraz z przekonaniem, że władza suwerenna jest samoistna, występowała też teza o niepodzielności takiej władzy. Władca nie musi się nią z nikim dzielić. Władza, którą sprawuje, nie stanowi udziału w innej – cudzej władzy. Jej istotną cechą jest to, że nie może być ograniczona żadnym zewnętrznym prawem, gdyż monarcha to najwyższy prawodawca, sędzia i autorytet polityczny⁴³.

Po drugie w strukturze społecznej cesarstwa dominującą pozycję miało ziemiaństwo, niechętnie przemianom społeczno-gospodarczym związanym z rewolucją przemysłową i rewolucją francuską. Sukcesy modernizacji państwa francuskiego pod wodzą Napoleona wynikały nie tylko z jego „woli władzy”, ale przede wszystkim z faktu, że społeczeństwo francuskie znacznie różniło się od poddanych cesarza Rosji. Ogromna większość Francuzów ceniła zasadę równości praw, nie chciała powrotu przywilejów stanowych i dominacji społecznej Kościoła, nie wierzyła w istnienie naturalnych hierarchii, które każdy musi szanować, nawykła do myśli, że zmiana społeczna jest zjawiskiem normalnym, a niekiedy nieuniknionym⁴⁴. Nie było tego natomiast w społeczeństwie rosyjskim. Wbrew swemu otoczeniu nie mógł działać nawet car rosyjski, z czego Aleksander I musiał zdawać sobie sprawę, mając w pamięci śmierć ojca. Aleksander był zmuszony uwzględniać różne interesy i sprzeczności oraz

⁴¹ A. Andrusiewicz, *Aleksander I...*, s. 12.

⁴² Jeszcze w 1818 r. cesarz zlecił Mikołajowi Nowosilcowowi przygotowanie projektu „konstytucji” dla Rosji. Nad projektem pracowała komisja, w skład której wchodzili także rzeczoznawcy z zagranicy. W 1819 r. Nowosilcow przedłożył cesarzowi projekt Ustawy państwowej imperium rosyjskiego. Zawierał on m.in. propozycję powołania ogólnopaństwowego sejmiku złożonego z senatu i izby posłów ziemskich. Dokument ten gwarantował obywatelom swobodę wiary, prawo własności i wolność druku oraz – nietykalność osobistą, por. L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 122.

⁴³ Por. J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005, s. 180-181.

⁴⁴ J. Baszkiewicz, *Napoleon Bonaparte...*, s. 167.

bronie prerogatyw swojej władzy. Rosja carska składała się z niewielkich liczebnie elit szlachecko-ziemiańskich oraz dominującej klasy chłopów pańszczyźnianych. Niezależnie od wysiłków podjętych przez Piotra I w cesarstwie udało się stworzyć racjonalny system biurokratyczny. Nie powiodło się natomiast wytworzenie silnej burżuazji, która mogłaby stać się wpływową grupą równoważącą wpływy arystokracji i ziemiaństwa. W efekcie cesarz nie miał dostatecznego wsparcia dla idei liberalizacji systemu.

Brutalność rewolucji budziła przerażenie i opór. Aleksander I obawiał się, że Rosję może spotkać to, co przeżyła Francja w latach 1789-1799. Pamięć o wojnach chłopskich: Bołotnikowa (1606-1607), Razina (1665-1671) czy Pugaczowa (1773-1775) wpływała na to, że rosyjskie elity społeczno-polityczne składające się z ziemiaństwa miały autentyczne powody, aby obawiać się przeniesienia idei rewolucyjnych z Rosji do Francji. Ich reakcją była ucieczka w tradycjonalizm, a tym samym utrwalenie anachronicznego systemu społeczno-politycznego. Nie istniał przy tym w Rosji silny „stan trzeci”, który posiadając kapitał ekonomiczny i polityczny, mógłby równoważyć wpływy konserwatywnego ziemiaństwa. Aleksander I, sam będąc zwolennikiem ograniczonej liberalizacji i modernizacji, został postawiony w sytuacji obrońcy *ancien régime* w Europie. Ponadto car ten był zwycięzcą. Oznaczało to, że w powszechnym przekonaniu system stworzony w Rosji był stabilny i efektywny. Nie istniała zatem „presja modernizacyjna”. Pojawi się ona dopiero po przegranej wojnie krymskiej. Wówczas elity polityczne cesarstwa zdadzą sobie sprawę ze słabości i wad archaicznego systemu społeczno-politycznego. Paradoksalnie to klęski w wojnach napoleońskich zmusiły kraje europejskie do wysiłku modernizacyjnego. Rosja zaś wyszła z nich jako zwycięzca.

Po trzecie pozostają jeszcze cechy osobiste Aleksandra I. Z perspektywy czasowej bardzo trudno jest budować portret psychologiczny cesarza i szukać odpowiedzi w jego charakterze. Niemniej jednak można pytać, na ile jego osobisty stosunek do Napoleona Bonaparte zaważył na ocenie dokonań rewolucji francuskiej? Na ile postępująca pobożność i uleganie wpływom cerkiewnym wzbudziły jego niechęć do dalszych reform? W tym wypadku próby szukania wyjaśnienia, dlaczego ostatecznie to tradycjonalizm stał się podstawowym sposobem oceny rzeczywistości społeczno-politycznej, są skazane wyłącznie na domysły. Racjonalne jest uznanie, że to splot czynników historycznych, społecznych i osobistych doprowadził do zahamowania modernizacji w Rosji. Badacze mogą przykładać różną wagę do poszczególnych elementów. Wydaje się jednak, że głównym powodem była trwałość ukształtowanych historycznie wzorców oraz charakter struktury społecznej cesarstwa.

Bibliografia

- Andrusiewicz A., *Aleksander I. Wielki gracz. Car Rosji – król Polski*, Kraków 2015
Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Wrocław 1995
Baszkiewicz J., *Napoleon Bonaparte: naukowa organizacja narodu*, [w:] J. Baszkiewicz, *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII-XX*, Poznań 2002

- Baszkiewicz J., *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 2002
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983
- Billington J.H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, tłum. J. Hunia, Kraków 2008
- Błachowska K., *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001
- Khudushkina I., *Mikail Mikhailovich Stepanski: "Pomeniat' shatkoie svoevolie na svo-body vernuiu..."* [in:] *Rossiiskii liberalizm: idei i ludi*, red. A.A. Kara-Mursa, Moskwa 2007
- Drozdowicz Z., *Filozofia francuska w epoce Oświecenia*, Poznań 2005
- Eidelman N., *Poslednii letopisets*, Moskwa 1983
- Fukuyama F., *Ład polityczny i polityczny regres. Od rewolucji przemysłowej do globalizacji demokracji*, tłum. J. Pyka, Poznań 2015
- Gniazdowski A., *Filozofia i gilotyna. Tradycjonalizm Josepha de Maistre'a jako hermeneutyka polityczna*, Warszawa 1996
- Karamzin N.M., *Sochineniia*, t. 2, Leningrad 1984
- Karamzin N.M., *O drevnei i novoi Rossii i ee politicheskoi i grazhdanskoj otnoszeniakh* [in:] *Russkaia sotsialno-politicheskaia mysl' XIX-nachala XX veka: N.M. Karamzin*, red. A.A. Shirians, Moskwa 2001
- Kassikhina V.E., M.M. Speranskii, *ego rol v razvitii i stanovlenii rossiiskogo gosudarstva i prava*, "Gosudarstvo i pravo v XXI veke" 2017, nr 2
- Klimaszewska A., Sosnowski P., *Kodeks handlowy Napoleona jako wyraz doktryny ekonomicznej absolutyzmu*, „Przegląd Naukowy Disputatio” 2010, t. XI
- Kozyrin A.N., *Mikhael Mikhailovich Speranskii* [in:] *U istokov finansovogo prava. M.M. Speranskii, I.N. Turgeniev, M.F. Orlov*, red. A.N. Kozyrin, sost. A.A. Ialbulganov, Moskwa 1998
- Makashov I.N., Ovchinnikova N.V., *Upravlencheskaia mysl Rossii (IX – nachalo XXI vv.)*, Moskwa 2016
- Omel'czenko N.A., *Istoriia gosudarstvennogo upravleniia*, Moskwa 2013
- Politicheskaia mysl' v Rossii. Slovar' personalii*, red. E.N. Moshchelkov, Moskwa 2001
- Potulski J., *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005
- Speranskii M.M., *O korenykh zakonakh goudarstva* [in:] *Russkaia pravovaia i politicheskaia mysl': antologii*, red. S.L. Chyzkov, Moskwa 2013 Сперанский М.М., *Проекты и записки*, Москва-Ленинград 1961
- Speranskii M.M., *Proekty i zapiski*, Moskwa-Leningrad 1961
- Speranskii M.M., *Proekty reform*, Moskwa 2017
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństw*, Kraków 2002
- Trybusiewicz J., *De Maistre*, Warszawa 1968
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005

Summary

Nikolay Speransky and Nikolay Karamzin – two visions of the development of Russian statehood during the reign of Alexander I

The development of political systems is a cumulative process. One of the ways to analyze political systems is a historical analysis of the development of institutional work patterns. In the historical development of Russian political institutions certain stable and repeated (established) elements appear which constitute characteristic features of the Russian political system. When analyzing the evolution of the Russian political system, one can see that one of the key periods of reign for the evolution of the Russian political system was the reign of Alexander I. At the time of the French revolution and Napoleonic wars, there was a debate concerning the state reform and further modernization of the country. The symbols of the debate were Nikolay Speransky, who was considered an educated reformer and civil servant, and Nikolay Karamzin, a journalist and historian considered a representative of traditional and conservative approach. They represented the existing divisions within the Russian political elites. A negative assessment of the revolution events in France contributed to the victory of the conservative part of the elites. The outcome of the dispute between Speransky's enlightened and liberal vision and Karamzin's traditional and conservative vision was crucial for the further evolution of the Russian political system.

